

۱۰۸۹۳

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ه)

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ه)
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته تاریخ ایران گرایش ایران دوره اسلامی

موضوع:

زندگانی و اندیشه های شیخ هادی نجم آبادی

استاد راهنما: دکتر ذکر اله محمدی

استاد مشاور: دکتر حجت فلاح توتکار

دانشجو: اکبر سیدی

بهمن ماه ۱۳۸۶

۱۳۸۷ / ۲ / ۱۷

کتابخانه اساتید و دانشجویان
تاسیس ۱۳۸۷

۱۰۵۲۶۳

بسمه تعالی

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

جلسه دفاع از پایان نامه کارشناسی ارشد آقای اکبر سیدی دانشجوی رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی با عنوان « زندگی و اندیشه های شیخ هادی نجم آبادی » در روز دوشنبه ۱۳۸۶/۱۱/۲۹ در مکان تکنوژی آموزشی تشکیل گردید و مورد تأیید نهایی هیأت داوران زیر قرار گرفت:

۱- داور خارجی:

دکتر نصر اله صالحی

۲- داور داخلی:

دکتر محمد علی علوی

۳- استاد راهنما:

دکتر ذکرا اله محمدی

۴- استاد مشاور:

دکتر حجت فلاح توپکار

۵- نماینده تحصیلات تکمیلی:

دکتر باقر علی عادلفر

تقدیم به :

تمامی عالمان نواندیش دینی که با خرافات و کج‌اندیشی‌های دینی مبارزه نمودند و راه صحیح دینداری را به بشریت آموختند

و همسر فداکارم که در غیابم سختیها و کمبودها را بزرگوارانه تحمل نمودند .

تقدیر و تشکر

بر خود واجب می دانم که از زحمات فراوان اساتید راهنما و مشاور؛ دکتر محمدی و دکتر فلاح که با راهنمایی های ارزنده و مطالعه دقیق رساله، اینجانب را رهین منت خویش ساختند تقدیر و تشکر کنم. همچنین مراتب سپاس خود را از مدیر گروه تاریخ، دکتر علیپور و سایر استادان گروه مربوطه، دکتر عادلفر، دکتر بهشتی سرشت، دکتر آبادیان، دکتر رحیمی و دکتر زارعی اعلام می دارم و در پایان از کارکنان کتابخانه مرکزی دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، مسئولین کتابخانه امام صادق (ع) قزوین، و کارکنان موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران و دوستان ارجمندم آقایان محمد طاریمرادی، مرتضی فرهنگیان، آرش صبوری و حسین حاتمی سپاس و قدردانی می نمایم.

چکیده

شیخ هادی نجم آبادی یکی از مجتهدان نو اندیش دینی بود که در سال ۱۲۵۰ ق. در روستای نجم آباد دهستان افشاریه ساوجبلاغ کرج (هشتگرد قدیم) بدنیا آمد و در سال ۱۳۲۰ ق. در تهران چشم از جهان فرو بست. نجم آبادی با اینکه در علوم دینی، زهد و تقوی از همه همگنان خود برتر و بالاتر بود، آزاد مردی روشنفکر بود که تمام عمر طولانی خود را به تهذیب اخلاق و مبارزه با خرافات به پایان رسانید. اکثر روشنفکران دوره ناصری و بسیاری از رهبران نهضت مشروطیت تربیت یافتگان مکتب آزاد اندیشی او بودند و از آنجایی که انسانی عارف و خدایی بود، تمامی موجودات و مخلوقات را بعنوان مظهري از مظاهر خداوند دوست می داشت و نسبت به آنها بویژه تهیدستان و بینوایان بسیار مهربان و مددکار بود. به خاطر درستکاری، فسادناپذیری مطلق، دقت در امور شرعی، هوش سرشار، و ارستگی تام و روشنفکری در زمان خود خیلی محترم و مورد توجه خاص و عام بود. از اینرو خانه اش در تهران محل قضاوت و حل و فصل اختلافات مردم بود و نظر به اینکه به وحدت ادیان توحیدی اعتقاد داشت، طرفدار گفتگوی بین ادیان الهی و رؤسای فرق مختلف دینی بود و به همین علت و برداشت آزادمنشانه از مسائل دینی به اختلافات و جنگهای مذهبی و فرقه ای سخت حمله می نمود و در حوزه مسائل دینی به سخت گیری های بیجا اعتقادی نداشت و در این زمینه اهل تسامح و تساهل بود. نجم آبادی تنها روحانی بود که از تأسیسات تمدنی جدید مانند مدارس و بیمارستان و بانیا ن آنها به شدت دفاع می کرد. بطور کلی او بعنوان پیشکسوت سلفیه جدید، علت عقب ماندگی و انحطاط مسلمانان را انحراف آنان از راه مسلمانان صدر اسلام می دانست. از اینرو درصدد بود که با مایه ها و جهت گیری های عقلی، فلسفی، اجتهادی و متناسب با مقتضیات زمان به احیاء و باسازی تفکر دینی و تصحیح جهان بینی مسلمانان پردازد.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
	چکیده
۱	مقدمه و کلیات تحقیق.....

بخش اول

فصل اول: اوضاع سیاسی ، اجتماعی و اقتصادی عصر ناصری..... ۱۲

فصل دوم: رابطه علما با شاهان قاجار

مروری بر دیدگاه ، سیاسی علمای شیعه از امویان تا قاجار..... ۳۳

دیدگاه سیاسی چند تن از علما نسبت به حکومت سلسله قاجار..... ۳۹

رابطه علماء و حکومت ناصر الدین شاه..... ۴۶

بخش دوم

فصل اول: زندگینامه حاج شیخ هادی نجم آبادی..... ۵۲

استادان شیخ هادی نجم آبادی..... ۵۵

خصوصیات جسمی و روحی شیخ هادی نجم آبادی..... ۵۷

عرفان شیخ هادی نجم آبادی..... ۶۶

شیخ هادی نجم آبادی و تأسیسات تمدنی جدید ایران..... ۷۱

فصل دوم : اندیشه های دینی شیخ هادی نجم آبادی

جنبش احیاء و اصلاح دینی..... ۷۶

خرافات ، دین تقلیدی و تحقیقی..... ۸۴

انتقاد از وضع موجود مسلمانان و علما..... ۸۹

تسامح و تساهل در نگاه و منش شیخ هادی نجم آبادی..... ۹۴

شرک از نظر نجم آبادی..... ۹۸

معجزه و تفسیر قرآن از نظر شیخ هادی نجم آبادی..... ۱۰۰

فصل سوم : شیخ هادی نجم آبادی در عرصه سیاست

دیدگاه سیاسی او درباره حکومت..... ۱۰۵

برخورد سیاسی شیخ هادی با حکومت ناصر الدین شاه..... ۱۱۳

شیخ هادی نجم آبادی و جنبش تنباکو..... ۱۱۹

شیخ هادی نجم آبادی و قتل ناصر الدین شاه..... ۱۲۳

نقش شیخ هادی نجم آبادی در انقلاب مشروطیت..... ۱۲۸

شاگردان شیخ هادی نجم آبادی..... ۱۳۲

شیخ هادی نجم آبادی و سید جمال الدین اسد آبادی..... ۱۴۳

الف: خصوصیات سید جمال الدین اسد آبادی..... ۱۴۳

ب: رابطه شیخ هادی نجم آبادی و سید جمال الدین اسد آبادی..... ۱۴۶

فصل چهارم: شیخ هادی نجم آبادی در فراموشخانه میرزا ملکم خان

پیشینه فراموشخانه و هدف ملکم از ایجاد آن..... ۱۵۷

مرام فراموشخانه..... ۱۶۱

عضویت شیخ هادی در فراموشخانه..... ۱۶۴

علل انحلال فراموشخانه..... ۱۶۹

نتیجه گیری..... ۱۷۴

کتابنامه..... ۱۷۷

پیوست..... ۱۹۲

مقدمه و کلیات تحقیق

آنچه که ابتدا ذکرش ضروری به نظر می رسد علت انتخاب موضوع پایان نامه است که درباره آن باید عرض کنم از آنجائیکه متأسفانه درباره این عالم نواندیش دینی، علی رغم تأثیرزیاد فکری اش در رهبران نخستین مشروطیت، پژوهش جامع، کامل و عمیقی صورت نگرفته بود لذا خلأ موجود بنده را بر آن داشت که درحد وسع و توان درباره او به تحقیق و پژوهش بپردازم و برای انجام این مقصود، علاوه بر کتابخانه مرکزی دانشگاه بین المللی قزوین از کتابخانه حوزه علمیه امام صادق (ع) قزوین، مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران، اکثر کتابخانه های دانشگاههای تهران، کتابخانه ملی ایران و سازمان اسناد ملی ایران استفاده نمودم. اما در خصوص پایان نامه باید گفت که بطورکلی آن از دو بخش تشکیل شده است، بخش اول آن شامل دو فصل، یکی درباره اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی عصر ناصری یعنی روزگار شیخ هادی نجم آبادی است و دیگری درباره رابطه علما و شاهان قاجار است که در بردارنده عوامل نزدیک کننده علما و شاهان اولیه سلسله قاجار به یکدیگر، دیدگاه سیاسی چند تن از علما نسبت به شاهان اولیه قاجار و رابطه علما با حکومت ناصرالدین شاه است. بخش دوم شامل چهار فصل است که فصل اول آن درباره زندگینامه شیخ هادی نجم آبادی، استادان، ویژگیهای شخصیتی، عرفان و موضع گیری او در قبال تاسیسات تمدنی جدید است. فصل دوم در باره اندیشه های دینی نجم آبادی است که قبل از آنکه به بحث گذاشته شوند نظر به تفکر احیاگرانه و اصلاحگرانه وی در چندین صفحه، اصول اندیشه ها و تفکرات جنبش احیاء و اصلاح دینی مورد بررسی قرار گرفته و بعد از آن اندیشه های دینی او تحت عناوین: خرافات، دین تقلیدی و تحقیقی، انتقاد از وضع موجود مسلمانان و علما، تسامح و تساهل در نگاه و منش شیخ هادی، شرک از نظر نجم آبادی و معجزه و تفسیر قرآن از نظر نجم آبادی آورده شده است. فصل سوم مربوط است

به شیخ هادی نجم آبادی در عرصه سیاست که در آن دیدگاه سیاسی او درباره حکومت، برخورد سیاسی با حکومت ناصر الدین شاه، نقش شیخ هادی در جنبش تنباکو، قتل ناصرالدین شاه و جنبش مشروطیت، شاگردان شیخ هادی و رابطه نجم آبادی با سید جمال الدین مورد بررسی قرار گرفته است. فصل چهارم اختصاص دارد به عضویت و شرکت شیخ هادی در فراموشخانه میرزا ملکم خان که شامل پیشینه فراموشخانه و هدف ملکم از ایجاد آن، مرام فراموشخانه، عضویت شیخ هادی در فراموشخانه و علل انحلال فراموشخانه می باشد.

سؤالهای اصلی تحقیق

- ۱- اندیشه های سیاسی و دینی شیخ هادی بادیگرمجتهدان همعصر خود چه تفاوتهایی داشته است؟
- ۲- آیا تفاوت اندیشه های شیخ هادی بادیگر علما مبنایی و اصولی بوده یا سلیقه ای و سطحی؟
- ۳- آیا اندیشه های شیخ هادی در شکل گیری اندیشه های رهبران نخستین مشروطه موثر بوده است؟
- ۴- برخورد شیخ هادی با تمدن غرب چگونه بوده است؟
- ۵- تعامل شیخ هادی با حاکمان همعصر خویش چگونه بوده است؟

فرضیه های اصلی تحقیق

- ۱- اندیشه های شیخ هادی از لحاظ سیاسی و دینی با دیگر روحانیون و مجتهدان همعصر خویش متفاوت بوده است. وی در میان منابع چهار گانه شیعه به نقش عقل ایمان داشت و تقلید غیر عاقلانه از مجتهدان را مذموم می شمرد و با اینکه شیعه بود اما به شیعیان انتقاداتی داشت.
- ۲- تفاوت اندیشه های شیخ هادی بادیگر علما مبنایی و اصولی بوده است.

او برخلاف سایر علما که معتقد به نظام سلطنتی قاجاریه بودند به مقید کردن حکومت و جلوگیری از ظلم حاکمان به مردم اعتقاد داشت.

۳- تفکرات شیخ هادی دراندیشه های رهبران نخستین مشروطه مؤثر بوده تا جائیکه بسیاری از رهبران برجسته وفکری مشروطیت از جمله سید محمد طباطبائی، ملک المتکلمین، ناظم الاسلام کرمانی و علی اکبر دهخدا شاگردان او بودند.

۴- برخورد شیخ هادی با تمدن غرب منطقی بوده او هرگز جهان غرب را کورکورانه رد نکرده بلکه جنبه های مثبت آن را پذیرفته و جنبه های منفی آنرا رد کرده است.

۵- تعامل وی با حاکمان همعصر خویش طوری بوده که رئیس را بر مرئوس ترجیح نمی داده و در جلوی خانه خود از همه پذیرایی می کرد بطوریکه هرگز برخلاف سایر مجتهدان به دربار شاه قدم نگذاشت تا اینکه سرانجام ناصر الدین شاه به دیدن او آمد.

سوابق پژوهشی موضوع

در رابطه با این شخصیت پژوهش جدی محققانه و علمی صورت نگرفته است تنها کتابی که هم اکنون در دسترس است کتاب حسن مرسلوند است با عنوان «حاج شیخ هادی نجم آبادی و مشروطیت» اما این کتاب نه تنها جامع و کامل نیست بلکه چندان عمیق و دقیق نیست و جای خالی یک پژوهش علمی احساس می شود.

بیان روش و مراحل انجام تحقیق:

روش به کار گرفته شده در این پژوهش روش کتابخانه ای، توصیفی و تحلیلی است. مراحل انجام کار به ترتیب عبارت بودند از: ۱- تهیه طرح اولیه و چارچوب کلی پایان نامه ۲- شناسایی منابع

وماخذ پایان نامه ۳- مطالعه و فیش برداری از منابع مذکور ۴- دسته بندی فیش ها ۵- جرح و تعدیل فیش ها ۶- ویرایش و تکمیل پایان نامه و فصول آن ۷- تدوین پایان نامه .

معرفی گزیده ای از منابع:

از آنجایی که پژوهشگران تاریخ، منابع دست اول را به دلیل عدم وجود نقل قولهای سلیقه ای در آن که در منابع دست دوم به چشم می خورند و همچنین اضافه نشدن شاخ و برگهای اضافی به آن در طول فاصله زمانی بین و قوع حوادث و نگارش آن بهترین منابع تلقی می کنند، از اینروی سعی شده که منابع دست اولی که بیشترین استفاده از آنها در تدوین پایان نامه صورت گرفته است معرفی کنیم. لذا یکی از منابع اصلی که بیشترین استفاده از آن نمودم کتاب *تحریر العقلاء* تألیف شیخ هادی نجم آبادی است که در سال ۱۳۱۲ ه.ش. با چاپ جدید منتشر شد. اما پس از برگزاری همایش بزرگداشت او در شهریور ۱۳۷۶ ش. در شهرستان ساوجبلاغ (هشتگرد) باتاکید علامه محمد تقی جعفری مبنی بر چاپ و انتشار این اثر ارزشمند، دکتر محمد علی نجم آبادی، نتیجه شیخ هادی با همکاری علی اصغر نجم آبادی و حجه الاسلام حسن دیده بان، اقدام به چاپ این کتاب نمود و این چاپ بدون آنکه تغییری در متن اصلی کتاب داده شود با ویرایش جدید، ارجاعات، و ترجمه آیات و روایات، منتشر شده و قسمت عربی کتاب که اختصاص به اندیشه های عرفانی نزدیک به اندیشه های ابن عربی شیخ دارد توسط دکتر محمد حسین بیات، عضو هیأت علمی دانشگاه علامه طباطبائی (ره) ترجمه شده است. این کتاب دارای یک مقدمه به قلم ادیبانه و عالمانه میرزا ابوالحسن خان فروغی است که شرح حال اجداد شیخ هادی نجم آبادی، اقدامات نیکوکارانه، منش انسانی و شمه ای از تفکرات دینی او است. محتوای کتاب *تحریر العقلاء* درباره فلسفه پیامبران یکی پس از

دیگری، وحدت تمام ادیان، منطق توجیهی، اسلام ظاهری و باطنی، شرک و مظاهر آن، ترس از انتقاد، تعصب دینی و ملی، تفسیر درست از معجزه بویژه اعجاز قرآن، مخالفت عالمانه با کسانی که دینداری خود را در صرف گرایش به یک مذهب می دانستند تا عمل به اصول و فروع آن دین، مخالفت با اوهام و خرافاتی که در طول زمان وارد دین شده، اصالت دادن به عقل در مسائل دینی و غیر دینی، دیدگاه سیاسیش در باره حاکم و قاضی و انتقاد از حکومت ناصر الدین شاه است و مطالب آخر کتاب نظریات عرفانی او است که عنوان رساله ای است در رد نظر بایهوا و نکته ای که قابل ذکر است این است که کتاب مذکور، فهرست مطالب و فصل بندی مشخصی ندارد بلکه موضوعات فوق الذکر را مکرراً تکرار نموده، البته این رویه را عامدانه و آگاهانه با تاسی از کتابهای آسمانی، مانند تورات، انجیل و قرآن که به منظور دلسوزی و تأثیر در مخاطب موضوعات هدایتی را تکرار نموده اند در پیش گرفته به امید اینکه در مخاطبان و خوانندگان کتابش تأثیر بگذارد.

کتاب المآثر و الآثار، از دیگر منابع و مآخذی بود که از آن استفاده شد. مؤلف آن، محمد حسن خان اعتماد السلطنه وزیر انطباعات اواخر دوره ناصری است. مطالب این کتاب که شانزده باب است درباره چهل سال آخر سلطنت ناصر الدین شاه است و بخاطر اینکه مؤلف آن، به یمن تحصیل در فرانسه، با فرهنگ، دانش و تمدن اروپایی آشنا شده بود و شیوه تحقیق علمی را در آنجا یاد گرفته بود و در تألیف کتابهایش، دانشمندان و ادیبان بسیاری کمک کار او بودند و همچنین روزنامه خوان، همسفر و همراه ناصر الدین شاه بود از اینرو، کتاب بسیار ارزشمندی است که ایرج افشار، آن را با نام «چهل سال تاریخ ایران» در سه جلد چاپ و منتشر کرده است و باب اول آن در باره فضائل ناصر الدین شاه و باب دهم آن درباره مجتهدان، متکلمان، حکما و عرفای دوره

ناصری و باب پانزدهم آن درباره وزراء و سفرای ایران در خارج و سفرای کشور های خارجی مقیم ایران، اطلاعات ارزندهای دارد.

از دیگر منابع دست اول مورد استفاده، تاریخ انقلاب مشروطیت ایران، ج ۱، تالیف دکتر مهدی ملکزاده، فرزند ملک المتکلمین آزادیخواه معروف و شهید راه مشروطیت است و به دلایلی چند کتاب بسیار ارزشمندی است. یکی اینکه مولفش با فلسفه تاریخنگاری جدید آشناست و در این زمینه سعی نموده است حوادث را همانطوری که در گذشته اتفاق افتاده و اشخاص را با همان وضعی که در محیط خویش می زیستند و با همان طرز تفکری که در محیط خویش داشتند به ما بنمایاند و این کار را وظیفه خود می داند و همچنین کوشش نموده علل و فلسفه حوادث را روشن کند. دوم اینکه، ملکزاده، بخاطر اینکه بیشتر تحصیلاتش را در خارج از ایران بویژه در دانشگاه مشهور بیروت و فرانسه گذراند از تحولات سیاسی و اجتماعی، انقلابها و جنبش های دیگر کشورها آگاه بوده و این آگاهی از جهان خارج، به همه جانبه نگری کتابش کمک فراوانی نموده است. علاوه براین، خود او در نوجوانی شاهد و ناظر وقایع بوده و کشمکش بین طرفداران استبداد و آزادی را به چشم خود دیده و در اکثر وقایع مهم هم شرکت داشته است. لذا جلد اول این کتاب حاوی اطلاعات سودمندی درباره تفکرات روحانیون سنت گرا و علمای پرهیزگار روشنفکر، اوضاع فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ایران عهد ناصری است. ضمناً وقایع مهم داخلی ایران و رخداد های خارجی یک قرن قبل از مشروطیت که هریک عامل مهمی در پیدایش آن نهضت ملی بود را در همین جلد آورده است.

از دیگر منابع اصلی که در شکل گیری پایانامه از آن کمک زیادی گرفته شد، کتاب تاریخ بیداری ایرانیان، تالیف محمد، ملقب به ناظم الاسلام کرمانی است. چاپ جدید این کتاب در سه جلد

است که جلد اول آن عنوان «مقدمه» دارد و بیشتر استفاده اینجانب از همین جلد بوده که شامل گزارشی از رجال برجسته معاصر مؤلف، شرح مفصلی از وقایع مهم اواخر سلطنت ناصر الدین شاه، از جمله جنبش تنباکو به رهبری علما است که خود ناظم الاسلام بعنوان یکی از شاگردان شیخ هادی، در مجلس درس او حاضر بوده که شیخ مخالفت خویش را با این امتیاز اعلام می کند و همچنین استنطاق نامه میرزا رضا کرمانی که در آن میرزا رضا به رابطه خویش با شیخ هادی نجم آبادی و سید جمال الدین اسد آبادی اشاره می کند در این بخش از کتاب آمده است. به تصدیق اهل فن، کتاب او، منبعی است بی غرضانه و موثق برای شناخت پیش زمینه ها، علل و حوادث انقلاب مشروطیت ایران و وقایع آن روزگار، چرا که ناظم الاسلام نه چندان در متن حوادث بوده که غرض ها چشم دلش را کور کند و ترس از رسوائی ها یا آرزوی جاه و منصب او را به توجیه وقایع و تحریف حقایق بکشاند نه چنان سطحی و بی خبر بوده که تما شاگر رجز خوان حوادث باشد. از این گذشته عواملی مانند ذوق فطری، شور درونی، ظلم و ستم های آقامحمد خان، بنیانگذار سلسله قاجاریه در حق کرمان و کرمانیان و معاشرت وی در کرمان با میرزا آقاخان کرمانی و در تهران با مجتهدین خوش ذوق و مخالف استبداد مانند شیخ هادی نجم آبادی و سید محمد طباطبائی و همچنین مطالعه آثار منادیان آزادی، از ناظم الاسلام نویسنده ای آزادیخواه، غیردرباری و منتقد حکومت استبدادی ناصر الدین شاه و جانشینان بعد از او بوجود آورد. با این وصف، ناظم الاسلام از بعضی از شاهزادگان سلسله قاجاریه مانند نصره الدوله پسر فرمانفرما والی کرمان که شدیداً مخالف مشروطه خواهان بود تعریف و تمجید نموده و همچنین با توجه به اینکه زادگاهش کرمان بوده، علاقه زیادی به جریانات و اوضاع و احوال کرمان داشته تا جائیکه قسمت عمده کتابش را به وقایع کرمان اختصاص داده و آن وقایع را به تفصیل نگاشته است.

حیات یحیی تألیف حاج میرزا یحیی دولت آبادی منبع دست اول دیگری است که از آن در تدوین پایان نامه کمک زیادی گرفتم. این کتاب در چهار جلد نوشته شده است و وقایع را از سال ۱۲۴۱ ه.ش. تا سال ۱۳۱۸ ه.ش. دربرمی گیرد. اما جلد اول آن بیشتر مورد استفاده اینجانب قرار گرفت که شامل چهل و پنج فصل است و مطالب آن حاوی شرحی از ولادت و دوران کودکی مؤلف، اوضاع سیاسی ایران، قدرت روحانیون، سیدجمال الدین اسد آبادی، قرارداد رژی، قتل ناصرالدین شاه و اقدامات این دوره از قبیل تاسیس مدارس و مطبوعات است. ضمناً این جلد از کتاب، مطالب ارزشمندی درباره اخلاق، زهد و درستکاری شیخ هادی نجم آبادی و ایجاد شعبه ای از اتحاد اسلام درتهران به رهبری او و با تأسی از سیدجمال الدین دارد. سبک تاریخنگاری کتاب حیات یحیی که به شکل خاطرات و زندگی نامه نوشته شده است به صورت کروئولژی یا سالنگاری است یعنی مورخ نوشتن حوادث و وقایع را از زمان تولد آغاز و هر روز، ماه یا سال که از عمرش می گذرد حوادث آنرا می نویسد و هر چند دولت آبادی درنگارش کتابش، از روش توصیفی-تحلیلی استفاده کرده است اما جنبه توصیفی اش به دلیل سبک تاریخنگاری کتاب پر رنگتر است. از لحاظ نثری، با توجه به اینکه هرچه از آغاز دوره قاجار به دوره مشروطه نزدیک می شویم به خاطر عوامل سیاسی و اجتماعی، گسترش روزنامه ها و مطبوعات و فضای انقلابی حاکم بر جامعه و وابسته بودن انقلابیون به طبقه متوسط و کم سواد، نثر کتاب حیات یحیی، ساده و روان می باشد تا جائیکه برای همه قابل خواندن و فهم است. مزیت کتاب به این است که مؤلف آن در جریان بسیاری از حوادث بوده اما از آنجائیکه به صورت خاطرات و زندگی نامه نوشته شده است از دخالت برداشت ها و نظرات شخصی مؤلف بر کنار نیست و علاوه براین، دولت آبادی نوشتن کتاب را از سن سی و یک سالگی

شروع کرده و حوادث زندگی و وقایع را تا این زمان از روی اندوخته های ذهن نمی تواند از خطای حافظه در امان باشد ثبت کرده است .

مأخذ دیگر، تاریخ مشروطه ایران اثر احمد کسروی است که درباره اوضاع عصر ناصری، پیش زمینه های انقلاب مشروطیت و کسانی که زمینه ساز این جنبش بودند مانند میرزا ملکم خان، سیدجمال الدین و شیخ هادی نجم آبادی و طرفداری علمای روشنفکر از مدارس جدید و مخالفت علمای سنتی با این مدارس، از آن استفاده نمودم. امتیاز کتاب به این است که مؤلف آن خود شاهد بسیاری از حوادث بوده و با بسیاری از سران مشروطه آشنایی کامل داشته و به جنبه های مردمی حوادث مشروطه توجه کرده است و نوشته هایش در تحلیل چگونگی و چرایی دو دستگی علما بسیار مفید است . اما چون کسروی در جریان مشروطیت و پس از آن تا سالها در تبریز بوده، از حوادث و رویدادهایی که در تهران و سایر شهرها می گذشته اطلاع درستی نداشته، از اینرو در نقل رویداد های پایتخت، از کتاب « تاریخ بیداری ایرانیان » ناظم الاسلام کرمانی استفاده کرده است. این بی اطلاعایی سبب شده تا رویدادهای تهران را بدون ذکر جزئیات و فراز های حساس آن، به اختصار برگزیند و در عوض به تفصیل رویداد های آذربایجان پردازد .

از دیگر منابع دست اولی که از آن استفاده شد کتاب تاریخ انقلاب مشروطیت ایران تالیف ادوارد گرانویل براون ایران شناس معروف انگلیسی است که توسط احمد آرام و مهری قزوینی ترجمه شده است این کتاب دارای یازده فصل است که از فصل های اول، دوم و سوم آن که به ترتیب درباره سید جمال الدین اسد آبادی، امتیاز تنباکو و ترور ناصرالدین شاه است استفاده زیادی نمودم و همچنین در بردارنده یادداشت بسیار عالمانه ای درباره شیخ هادی نجم آبادی، تقوی، زهد، تفکرات، رفتار وی باشاه، وزراء و درباریان، موضع گیریش درباره مواد مخدر و مخالفتش با کار دستی نکردن روحانیون

است. مؤلف کتاب به دلیل سالها توقف در ایران و پیوندهای بسیار نزدیک با بسیاری از شخصیت‌ها و محافل داخلی، بی‌گمان اطلاعات و سویی از جامعه ایران، مناسبات درونی ساخت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن داشت و چون مورد اعتماد مقامات وزارت امور خارجه انگلستان و برخی از شخصیت‌های موثر در حوادث سیاسی آن روزگار ایران بود توانسته اطلاعات وسیعی را درباره حوادث نهضت مشروطیت و مسائل ایران به دست آورد. اما ایرادی که بر آن وارد می‌کنند این است که بسیاری از مطالب آن بر گرفته شده از اطلاعات جانبدارانه مشروطه خواهانی است که بعد از به توپ بسته شدن مجلس به اروپا مهاجرت نمودند. کتاب خاطرات سیاسی سر آرتور هاردینگ، وزیر مختار بریتانیا در ایران در دوره سلطنت مظفرالدین شاه، از دیگر منابع اصلی مورد استفاده است. خاطراتی که از او به جا مانده (در بخش مربوط به ایران) شامل قسمتی از مهمترین حوادث دوره سلطنت مظفرالدین شاه است که در اغلب آنها خود وی - مستقیم یا غیر مستقیم - دخالت داشته است و خواننده با مراجعه به این خاطرات به ریشه‌ها و علل حوادثی که عواقبشان بیشتر دامنگیر نسل‌های معاصر ایران شده است پی می‌برد. خاطرات هاردینگ که منبعی بسیار مستند و روشنگر درباره وقایع تاریخی دوره سلطنت مظفرالدین شاه است به وضع نابسامان مالی و سیاسی ایران در این دوره، اخذ امتیاز نفت جنوب برای یکی از اتباع بریتانیا، وضع شیعیان در ایران و قدرت فوق‌العاده مراجع تقلید از جمله روش و منش شیخ هادی نجم‌آبادی اشاره می‌کند.

کتاب ایران وقصیه ایران، جلد اول، یکی دیگر از منابع است که توسط غلامعلی وحید مازندرانی ترجمه شده است. این کتاب سفرنامه لرد کرزن، سیاستمدار محافظه کار انگلیسی است که در سال ۱۸۹۲م هنگامی که عضو پارلمان بوده نوشته شده است وی چندی رئیس دانشگاه آکسفورد و مهر دار سلطنتی بود و بعدها وزیر امور خارجه بریتانیای کبیر شد. در این کتاب مظاهر فراوان کشمکش

استعماری و دفاع سر سختهانه لرد کرزن از گسترش نفوذ استعماری انگلستان در رقابت با دولت استعمارگر روسیه فراوان دیده می شود و علاوه بر این، در مواردی که از آداب و رسوم، شعائر مذهبی و ملی ایرانیان صحبت می کند ناآگاهانه یا مغرضانه به تخطئه های نابجا می پردازد. با این اوصاف، جلد اول این کتاب اطلاعات مفصلی درباره جغرافیای ایران، بسیاری از شهر های آن، راهها و وسایل آن زمان، حکومت قاجارها بویژه خصوصیات شخصی ناصرالدین شاه، اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی عصر ناصری، روحانیون و محاکم شرع و عرف دارد. منبع و مأخذ دیگر، خاطرات و خطرات مهدی قلی خان مخبر السلطنه هدایت است. مخبر السلطنه با نثری جذاب و روان حوادث تاریخی را شرح داده و البته در اکثر موارد درصدد دفاع از اقدامات خویش بر آمده است اما در عین حال از منابع غیر قابل اغماض درباره پژوهشهای مربوط به موضوع است.